

Илм-адаб ахли орасида кўпдан бери «Бухоро тарихи», «Наршахий тарихи», «Бухоро хабарлари», «Бухоро вилоятининг таҳқиқи» номи билан машхур бўлган асарнинг муаллифи Абубакр Мухаммад ибни Жаъфар Наршахийдир. Наршахий 943 йили Бухоро вилоятига қарашли Наршах мавзесида тугилган. Ёшлигидан қадимги тарих, жугрофия, араб тилини пухта ўрганган, мадрасада таҳсил кўрган. Олимнинг вафот этган йили номаълум. Бизгача унинг «Бухоро тарихи» китоби етиб келган. Бу асар Ўрта Осиё тарихнавислигининг тўнгич асари бўлиб, Сомоний амирларидан Нух ибни Наср Сомоний (942—954 йиллари ҳукмронлик қилган) топшириги билан ёзилган. Асар араб тилида битилган бўлиб, асл нусхаси бизгача сақланиб қолмаган ёки ҳали топилмаган. Муаллиф китобни битишда бизгача етиб келмаган айрим арабий китоблар ҳамда ўзининг шахсий қузатишларидан фойдаланган. «Бухоро тарихи» 1192 Пили Абу Наср Аҳмад ибни Мухаммад ибн Наср ал-Кубовий томонидан форсийга ихчамлаштирилиб, таржима қилинган; ҳудди шу нусхани 1198 йили Мухаммад ибн Зуфар ибн Умар қайта таҳрир қилиб, 1178—79 ииллар воқеаларини илова қилган. Кейинчалик ҳам бу китоб бир неча марта таҳрир қилиниб, унга мўғуллар истилосигача бўлган даврдаги Бухоро тарихи воқеаларини ҳамроҳ этган. «Бухоро тарихи»нинг ўзбекча таржимасига сўзбоши ёзган тарих фанлари доктори Ўринбоевнинг уқтиришича, таржимон Абу Наср Аҳмад Наршахийнинг араб тилидаги нусхасидан мавжуд бўлган баъзи мавзуларни ташлаб қетиш билан бир қаторда асарга қатъи тарихий қимматга эга бўлган қўпгина маълумотларни қўшган ва бунда у ўз давридан илгариги воқеаларни ёритиш учун бошқа тарихий манбалардан фойдаланган. Бу манбалардан бири Абу Наср Аҳмаднинг ўзи кўрсатиб ўтган Абулхасан Абдурахмон (ибн) Мухаммад Нишопурийнинг «Ҳазойинул-улум» номли асаридир. Бу асарнинг бизнинг давримизгача етиб келган-қолмаганлиги маълум эмас. Аммо ундан келтирилган «Бухоро тарихи»даги сатрларнинг ўзи ҳам Абулхасан Абдурахмоннинг китоби нақадар муҳим бир тарихий манба бўлганлигини кўрсатади. Бундан ташқари мутаржим ва таҳрирчилар асар воқеаларидан қилиб чиқиб, қасл ҳамда сарлавҳалар қўйиб чиққанлар.

«Бухоро тарихи» бошқа шу хилдаги китоблар сингари алоҳида қисмларга ажралмайди. Унда Наршахий Бухоро шаҳри, унга тобе бўлган ноҳиялар, қишлоқлар, маҳалла, бозор, амалдорлар, бинолар, қишлоқларнинг манзилгоҳлари, Бухоро тангалари, бу ерда жорий этилган олик-солик турлари, шаҳарни Қутайба ибни Муслим томонидан қабт этилиши, Мовароуннаҳрда ислом динининг жорий қилиниши, сомонийлар сулоласи ва ҳукмронлигини қўлга олиш билан тадрижий тақомилда баён қилинган. Бошқа тарих китобларидан бу асарнинг фарқи шундаки, олим ҳар бир манзил ҳалқининг қасбқори, одати, диний ва маданий ўғрушлари, ҳунармандчилик маҳсулотлари ҳақида қенг маълумот беради.

Маълумки, форсий тил ва ундаги адабиётнинг асосчиси Абу Абдулло Рудакийнинг «Жўйи бўйи Мулиён ояд ҳаме» мисраси билан бошланадиган қасидаси орқали Бухорода Мулиён анхори бўлганлигини билар эдик. Наршахий маълумотларидан бизнинг у ҳақдаги тасаввуримиз янада қўйилади. Манзилгоҳларни таърифлаган Наршахий ёзади: «Жўйи Мулиён» ерлари қадим вақтларда Тоғшоданинг қисми бўлиб (Бухоронинг ҳокими— Х. Х.), у ўз қарзанди ва қўғларининг ҳар бирига тақсимлаб берган эди. Марҳум амир Исмоил

Сомоний бу ерларни халифа ал-Мустаъин ибн ал-Мутасимнинг лашкарбошиси бўлган Хасан ибни Мухаммад ибн Толутдан сотиб олди. Амир Исмоил Жўйи Мулиёнда саройлар ва боғлар барпо қилиб, унинг кўпроқ қисмини маловийларга (озод этилган қуллар. Улар амир гвардиясида хизмат қилган — Х. Х.) вакф қилди.

У ҳозиргача ҳам вакф. Амир Исмоил доим ўз маловийларига гамхўрлик кўрсатиб келар эди.

Бир куни Амир Исмоил Бухоро хисори (калъаси)дан Жўйи Мулиёнга қараб турганида унинг ёнида отасининг мавлоси Симоул-қабир — «Улуг сиймо» турган эди. Амир Исмоил уни дўст тутар ва яхши кўрар эди, унга қараб: «Бир вақти келса Худой таоло бирор сабаб тугдириб, бу ерларни сизлар учун сотиб олсам ва менга умр берса, бу ерларни сизларники бўлганини кўрсам, чунки бу ерлар Бухоронинг барча ерларидан қимматлироқ, яхшироқ ва хушхавороқдир», дейди. Худой таоло насиб эгиб, амир Исмоил ул ерларни сотиб олиб мавлавийларга берди ва у ерлар Жўйи Мавлиён, деб аталди. Кўпчилик халқ эса уни Жўйи Мулиён, деб атайдилар».

Биз тарих китоблари, бадиий асарларни ўқиганимизда кўпинча риёкор, золим, қишлоқларни ноҳақ жазога ҳукм этадиган, шоху феодалларнинг лаганбардори — қозилар ҳақидаги маълумотларга ёки тасвирга учрар эдик. Наршахий бўлса, Бухорода қозилик қилган одамлар ҳақида гапирганда уларнинг инсонпарвар, ҳалолу пок, адолатпешаликларини алоҳида ифтихор билан тасвирлаган: «Яна қозилардан бири Абу Зар Мухаммад ибн Юсуф ал-Бухорий бўлиб, у раҳматли Имом Шофийнинг суҳбатдошлари жумласидан ҳамда олим ва соҳиб эди. Уни барча Бухоро олимлари орасида юқори кўяр эдилар. У қишлоқни яширин пора бериш ва ҳар хил йўллар билан синаб кўрдилар, аммо у бирон нарса билан ҳам ўзини булғатмади, балки қундан-қунга ундан адолат ва инсоф равшанроқ содир бўлди... Аҳмад ал-Марвазий ас-Сулабий кўп йиллар давомида Бухорода қозилик қилди ва заррача ҳам ўзига айб юқтирмади. У барчага баробар адолат ва инсоф юзасидан иш кўрар ҳамда унинг даврида олимлик ҳамда соҳибқирликда бутун дунёда унга тенг қиладиган қишлоқ йўқ эди».

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Наршахий у ёки бу шаҳар, манзилгоҳнинг, иморатнинг бунёд этилиши ҳақида гапирганда ном ва атамаларнинг қилиб қилиши, маъносини ҳақда аниқлик билан изоҳлайди, у ҳақидаги нақл ва ривоятлардан фойдаланади, воқеалар тафсилотида ҳолис фикр юритади. Муаллиф маълумотларига қараганда, араблар Бухоро атрофидаги энг обод, серҳосил ерларни халқдан тортиб олган экан. Машҳур Мулиён анхори бўйидаги хушманзара ерларини ўз она юртининг бир парчасини халифа лашкарбошисидан амир Исмоилнинг сотиб олиши бунга яққол мисол бўла олади. Китобда қилтирилган кўплаб далиллар, босқинчиларга қарши халқ кўзғолонлари, ерли халқнинг жасорати ва матонат тасвирлари ўқувчи қалбида ифтихор ҳиссини, ватанпарварлик туйғусини жўш урдилади.

Шунинг учун ҳам «Бухоро тарихи» китоби ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам Гарбу Шарк олимлари диққатини ўзига тортиб келмоқда. Уни 1892 йили Ч. Шеффер француз тилида, 1954 йили Мударрис Ризавий Техронда, 1897 йили Н. Ликошин Тошкентда французчаси, асли ва русча таржималарини нашр эттирган. 1954 йили уни Р. Фрай Кембриж шаҳрида

инглиз тилига таржима килиб, батафсил изохлари билан чоп килдирди. «Тарихи Наршахий» машхур шаркшунос А. Расулов томонидан ўзбек тилига таржима килиниб, 1966 ва 1991 йиллари босилиб чиқарилди. Асарни ўрганиш ва тарғиб этишда машхур шаркшунослар Б. Гафуров, Б. Ахмедов ва А. Ўринбоевларнинг хизматлари катта.

Хамиджон Хомидов